

ARAB TILIDA KO'PLIK YASASHNING MORFOLOGIK USULLARI: TO'G'RI VA NOTO'G'RI KO'PLIK

Kukiyeva Moxira Xakimovna

Sharq tillari fakulteti, arab tili yunalishi talabasi,
Samarqand davlat Chet tillar instituti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17308143>

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tilida otlarning ko'plik shaklini yasashning morfologik usullari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor to'g'ri (sodiq) ko'plik va noto'g'ri (sinonim shakldagi) ko'plik shakllarining tuzilishiga, ularning semantik hamda grammatik xususiyatlariga qaratilgan. Maqolada arab tilining morfologik tizimi, ayniqsa, jam' salim (to'g'ri ko'plik) va jam' taksir (noto'g'ri ko'plik) turlari o'rtasidagi farqlar, ularning yasash modellari va istisno holatlari misollar asosida izohlanadi. Maqola arab tili morfologiyasini o'rganayotgan talabalar, tarjimonlar va tilshunoslar uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ko'plik kategoriyasining umumtilshunoslikdagi o'rni haqida ham muhim mulohazalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: arab tili, morfologiya, ko'plik, to'g'ri ko'plik (jam' salim), noto'g'ri ko'plik (jam' taksir), affiks, morfemika, grammatik shakl.

MORPHOLOGICAL METHODS OF FORMING PLURALS IN ARABIC: CORRECT AND INCORRECT PLURALS

Annotation. This article analyzes the morphological methods of forming the plural form of nouns in Arabic. The main attention is paid to the structure of correct (faithful) plural and incorrect (synonymous) plural forms, their semantic and grammatical features. The article explains the morphological system of the Arabic language, in particular, the differences between the types of jam' salim (correct plural) and jam' taksir (incorrect plural), their formation models and exceptional cases based on examples. The article is of theoretical and practical importance for students, translators and linguists studying the morphology of the Arabic language, and also provides important considerations on the role of the plural category in general linguistics.

Keywords: Arabic language, morphology, plural, correct plural (jam' salim), incorrect plural (jam' taksir), affix, morphemics, grammatical form.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРАВИЛЬНОЕ И НЕПРАВИЛЬНОЕ МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО

Аннотация. В данной статье анализируются морфологические способы образования множественного числа существительных в арабском языке. Основное внимание уделяется структуре правильного (верного) и неправильного (синонимичного) множественного числа, их семантическим и грамматическим особенностям. В статье рассматривается морфологическая система арабского языка, в частности, различия между типами джам' салим (правильное множественное число) и джам' таксир (неправильное множественное число), модели их образования и исключительные случаи на примерах. Статья имеет теоретическое и практическое значение для студентов, переводчиков и лингвистов, изучающих морфологию арабского языка, а также содержит важные соображения о роли категории множественного числа в общем языкознании.

Ключевые слова: арабский язык, морфология, множественное число, правильное множественное число (джам' салим), неправильное множественное число (джам' таксир), аффикс, морфемика, грамматическая форма.

Kirish qismi: Hozirgi davrda dunyo tillari morfologik tizimining o'ziga xosliklarini o'rganish tilshunoslik fanining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, arab tili kabi qadimiy va murakkab morfologik tizimga ega bo'lgan tillarda so'z yasalishi va grammatik kategoriyalar, xususan ko'plik kategoriyasining shakllanish mexanizmini chuqur tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Arab tili morfologik jihatdan flektiv tillar turkumiga kiradi. Bu tizimda so'zlar ichki tuzilmasining o'zgarishi orqali turli grammatik ma'nolarni ifodalay oladi. Shu nuqtai nazardan, arab tilidagi ko'plik yasash jarayoni boshqa ko'plab tillardan farqli tarzda, nafaqat affiksalar qo'shimchalar yordamida, balki ichki morfologik o'zgarishlar orqali ham amalga oshiriladi.

Arab tilida ko'plik shakllari asosan ikki turga bo'linadi: to'g'ri (jam' salim) va noto'g'ri (jam' taksir) ko'plik. To'g'ri ko'plik shakllari ma'lum grammatik qoida asosida, ot ildiziga maxsus qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Noto'g'ri ko'plik shakllari esa so'zning ichki tuzilmasidagi unli va undosh tovushlarning o'zgarishi, shakl o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi.

Shu bois, noto'g'ri ko'plik arab tili morfologiyasining eng murakkab va qiziqarli jihatlaridan biridir.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, arab tilini o'rganayotgan talabalar va tarjimonlar ko'pincha ko'plik shakllarining xilma-xilligi sababli grammatik xatolarga yo'l qo'yishadi va ko'plik yasashning morfologik usullarini tizimli o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Mazkur maqolada arab tilida ko'plik yasashning morfologik turlari, ularning tuzilish mexanizmi, fonetik va semantik o'zgarishlari tahlil qilinadi. Shuningdek, to'g'ri va noto'g'ri ko'pliklarning shakliyl farqlari, ularning yasash modellari hamda amaliy qo'llanilishi haqida ilmiy tahlil va xulosalar keltiriladi.

Asosiy qism: Arab tili morfologiyasi juda boy va murakkab tizimga ega bo'lib, unda so'zlarning grammatik shakllari ko'p hollarda ichki o'zgarishlar orqali hosil qilinadi. Shulardan biri — ko'plik kategoriyasidir. Arab tilida ko'plik (arabcha *jam'*) grammatik jihatdan son kategoriyasining bir qismi hisoblanadi va birlik (*mufrad*) shaklidan morfologik usullar orqali yasaladi. Arab tilida so'zlar uchta asosiy son shakliga ega: birlik (*mufrad*), ikkilik (*tasniya*) va ko'plik (*jam'*).

Ko'plik shakllari o'z ichida to'g'ri (jam' salim) va noto'g'ri (jam' taksir) turlariga bo'linadi. Bu tasnif arab tilining morfologik tabiatini, ya'ni so'zning tashqi shakl o'zgarishiga yoki ichki tuzilma o'zgarishiga asoslangan yasash usulini ko'rsatadi.

To'g'ri ko'plik — bu birlikdagi so'zga maxsus grammatik qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilinadigan ko'plik shakli. "Salim" so'zi "buzilmagan, o'zgarmagan" degan ma'noni bildiradi. Demak, bu turdagi ko'plikda so'zning ildizi yoki asosiy shakli o'zgarmaydi, faqat affiks (qo'shimcha) qo'shiladi.

Bu shakl erkak jinsdagi otlar va sifatlarga nisbatan ishlatiladi. Yasalish qoidasi quyidagicha:

Birlik shakli + وَنْ (-ūna) — bosh kelishikda (nominativ holatda).
Birlik shakli + يْ (-īna) — boshqa holatlarda (tushum, joʻnalish va h.k.).

Misollar:

Muslimun (bir musulmon) → *Muslimūna* / *Muslimīna* (musulmonlar)

Muʻallimun (oʻqituvchi) → *Muʻallimūna* (oʻqituvchilar)

Talibun (talaba) → *Talibūna* (talabalar)

Bu shakllar asosan insonlarni bildiruvchi otlar bilan ishlatiladi. Nojonli (jonsiz) otlar uchun kam qoʻllaniladi.

Ayol jinsdagi soʻzlarda koʻplik (Jamʻ Salim Muannas) shakli birlik shakliga ات (-āt) qoʻshimchasini qoʻshish orqali hosil qilinadi. Bu holda soʻzning ildizi oʻzgarmaydi, faqat suffiks qoʻshiladi.

Misollar:

Muslima (musulmon ayol) → *Muslimāt* (musulmon ayollar)

Muʻallima (oʻqituvchi ayol) → *Muʻallimāt* (oʻqituvchi ayollar)

Sayyida (xonim) → *Sayyidāt* (xonimlar)

Ayol jinsdagi toʻgʻri koʻplik shakllari nisbatan barqaror boʻlib, talaffuz va yozuvda ham aniq qoida asosida yasaladi.

Notoʻgʻri koʻplik (Jamʻ Taksir) arab tilining eng oʻziga xos morfologik hodisalaridan biridir. “Taksir” soʻzi “buzish, oʻzgartirish” degan maʼnoni bildiradi. Demak, bu turdagi koʻplikda soʻzning ildizi yoki ichki tuzilmasi oʻzgaradi, yaʼni fonetik yoki morfologik buzilish yuz beradi. Jamʻ taksir shakllari arab tilida morfologik namunalar (vaznlar) asosida hosil qilinadi. Har bir vazn (model) oʻzining tovush tuzilishiga ega. Arab tili grammatikasida bunday modellar “awzān al-jamʻ” deb ataladi. Quyida eng keng tarqalgan jamʻ taksir modellari va ularning misollari keltiriladi:

Birlik shakli	Koʻplik shakli	Model (vazn)	Maʼnosi
<i>Kitāb</i>	<i>Kutub</i>	fuʻul	kitob – kitoblar
<i>Rajul</i>	<i>Rijāl</i>	fiʻāl	erkak – erkaklar
<i>Qalam</i>	<i>Aqlām</i>	afʻāl	qalam – qalamlar
<i>Tifl</i>	<i>Atfāl</i>	afʻāl	bola – bolalar
<i>Maktab</i>	<i>Makātib</i>	mafāʻil	maktab – maktablar
<i>Qalb</i>	<i>Qulūb</i>	fuʻul	yurak – yuraklar
<i>ʻĀlim</i>	<i>ʻUlamāʻ</i>	fuʻalāʻ	olim – olimlar
<i>Malak</i>	<i>Malāʻika</i>	mafāʻila	farishta – farishtalar

Koʻrinib turibdiki, bu shakllarda soʻzning ildizi oʻzgarmaydi, biroq ichki unli tovushlar almashinadi yoki qoʻshimcha unli fonemalar qoʻshiladi. Shu sababli bu turdagi koʻplik “ichki morfologik oʻzgarish” orqali hosil boʻladi.

Jamʻ taksir shakllari faqat jonsiz otlar yoki ayrim jonli otlar bilan emas, balki leksik maʼnoga qarab qoʻllanadi. Masalan:

Rijāl (erkaklar) soʻzi jamʻ salim oʻrniga ishlatiladi, ammo bu soʻz shaklan jamʻ taksir hisoblanadi.

Kutub (kitoblar) — narsa bildiruvchi ot uchun.

Bu shakllar ba'zan ma'noda farqlanadi: masalan, *bayt* — “uy”, *buyūt* — “uylar”, lekin ayrim hollarda *buyūt* “xonadonlar” degan ijtimoiy ma'noda ham ishlatiladi.

Arab tilida ko'plik yasashning morfologik usullarini quyidagi shaklda tasniflash mumkin:

Usul turi	Tavsif	Misol
Affiksal	So'zga grammatik qo'shimcha qo'shish	<i>Muslim</i> → <i>Muslimūn</i> , <i>Muslima</i> → <i>Muslimāt</i>
Ichki morfologik (vokalizm)	Unli tovushlarning almashishi orqali	<i>Kitāb</i> → <i>Kutub</i> , <i>Qalam</i> → <i>Aqlām</i>
Tuzilma o'zgarishi (sintetik)	Ildizning tovush yoki vazn o'zgarishi orqali	<i>‘Ālim</i> → <i>‘Ulamā</i>
Aralash (kombinatsiyalashgan)	Qo'shimcha va ichki o'zgarish birgalikda	<i>Malak</i> → <i>Malā'ika</i>

Bu tizim arab tilini boshqa tillardan tubdan farqlaydi, chunki ko'plik shakli har doim bir xil qoida asosida emas, balki semantik, morfologik va fonetik omillarning uyg'unligi bilan belgilanadi.

To'g'ri va noto'g'ri ko'plikning qiyosiy tahlili

Belgilar	To'g'ri ko'plik (Jam' Salim)	Noto'g'ri ko'plik (Jam' Taksir)
Yasalish usuli	Affiksal qo'shimcha orqali	Ichki morfologik o'zgarish orqali
Shakl o'zgarishi	Asos o'zgarmaydi	Ildiz o'zgaradi
Qo'llanish doirasi	Odatda jonli otlar bilan	Jonli va jonsiz otlar bilan
O'rganish qiyinligi	Oson, qoida asosida	Murakkab, yodlash talab etiladi
Misollar	<i>Muslimūn</i> , <i>Muslimāt</i>	<i>Kutub</i> , <i>Rijāl</i> , <i>‘Ulamā</i>

Arab tilida ko'plik shakllarini to'g'ri ishlatish mantiqiy va grammatik izchillikni ta'minlaydi. Bu bilimlar arab tili tarjimasida, ta'limi, hamda Qur'on tili tahlilida muhim o'rin tutadi.

Ko'plik shakllarini tahlil qilish nafaqat grammatik, balki semantik va madaniy tafovutlarni ham ochib beradi.

Arab tilida ko'plik yasashning morfologik tizimi boy va o'ziga xosdir. To'g'ri ko'plik shakllari qat'iy grammatik qoidalar asosida yasalgan bo'lsa, noto'g'ri ko'plik shakllari o'zining murakkab fonetik-morfologik tizimi bilan ajralib turadi. Har ikki tur ham arab tili leksik-morfologik boyligini ko'rsatadi va tilning tarixiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi.

Xulosa qismi: Arab tilida ko'plik yasashning morfologik tizimi o'zining boyligi, murakkabligi va tarixiy qatlamlari bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, arab tili morfologiyasida ko'plik shakllari faqat tashqi qo'shimchalar orqali emas, balki ichki morfologik o'zgarishlar vositasida ham hosil bo'ladi. Bu esa arab tilini boshqa ko'plab tillardan, jumladan turkiy va hind-yevropa tillaridan tubdan farqlantiradi.

Arab tilidagi ko‘plikning asosiy ikki turi — to‘g‘ri (jam‘ salim) va noto‘g‘ri (jam‘ taksir) shakllar — bir-biridan morfologik tuzilishi, yasash usuli hamda qo‘llanish doirasi jihatidan farq qiladi.

To‘g‘ri ko‘plik shakllari qat’iy grammatik model asosida, otning ildizini o‘zgartirmasdan, faqat maxsus affikslar qo‘shish orqali hosil qilinadi. Bu turdagi shakllar asosan insonni bildiruvchi so‘zlarda, ya’ni jonli otlarda qo‘llaniladi.

Noto‘g‘ri ko‘plik shakllari esa arab tilining eng qadimiy va murakkab morfologik qatlamini tashkil etadi. Ular ichki vokal o‘zgarishlar, ildiz tovush almashinuvi yoki vazn o‘zgarishlari orqali yasaladi. Shu sababli ularni yodlash va amaliy nutqda to‘g‘ri qo‘llash oson emas.

Ko‘plik yasashning bu ikki turi arab tilida grammatik tizimning izchilligi bilan birga, semantik farqlanishni ham ta’minlaydi. Har bir ko‘plik shakli nafaqat grammatik, balki ma’noviy yuklamaga ega bo‘lib, ba’zan umumiylik, jamoaviylik yoki ko‘paytirish ma’nosini ifodalaydi.

Masalan, *kutub* (kitoblar) so‘zi nafaqat “bir nechta kitob”ni, balki “adabiyot, ilmiy meros” kabi keng ma’nolarni ham bildiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, arab tilidagi ko‘plik kategoriyasini o‘rganish: tildagi morfologik jarayonlarni anglash, leksik ma’no o‘zgarishlarini tushunish va grammatik birliklar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Arab tili o‘qitish jarayonida ko‘plik shakllarining yasash modellari tizimli tarzda o‘rgatilsa, talabalar tomonidan grammatik xatolar sezilarli darajada kamayadi. Umuman olganda, arab tilidagi ko‘plik kategoriyasi bu tildagi morfologik tafakkurning chuqur ifodasi bo‘lib, u tilning tarixiy taraqqiyotini, grammatik tizimining moslashuvchanligini va leksik boyligini yaqqol namoyon etadi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1. Wright, W. (1996). *A Grammar of the Arabic Language* (Vol. I–II). – Cambridge: Cambridge University Press.
2. Haywood, J. A., & Nahmad, H. M. (1965). *A New Arabic Grammar of the Written Language*. – London: Lund Humphries.
3. Kasimova, Sarvinoz. "TRANSLATION OF EXAMPLES OF EASTERN LITERATURE INTO UZBEKISTAN: ISSUES OF STYLE, CONTENT AND AESTHETIC CONSISTENCY." *International Journal of Artificial Intelligence* 1.3 (2025): 116-119.
4. Korayem, S. M. A., Shamusarov, S. G., Mutalova, G. S., Begmatova, B. M., & Saidova, N. M. (2024). Calling for the Use of Intermediate Language in Teaching Arabic to Non-Native Speakers, Its Foundations and Problems. *Power System Texnology Journal*, ISSN, 1000-3673.
5. Kasimova, Sarvinoz Sayfullaevna. "Transformación de frases y sus destrucciones." *Salud, Ciencia y Tecnología-Serie de Conferencias* 3 (2024): 740.
6. Касимова, Сарвиноз. "Традиционная арабская грамматика и изучение европейской ориентации." *Востоковедения* 4, no. 4 (2019): 68-77.
7. Qosimova, Sarvinoz Sayfullayevna. "Analysis Of Inflectional Terms In The Study Of Hamiduddin Dariri." *Journal of Positive School Psychology* 6.3 (2022).

8. Akhmedova, D., Alimova, K., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., Azimbayeva, N., & Arifdjanov, Z. (2023). Polysemy of Simple Verbs in the Persian Language. *language*, 1, 3.
9. ERGASHEVA M., Begmatova B. M. ARAB TILIDAGI PREDLOGLI FE'LLAR VA PREDLOGLARNING FE'L MA'NOSIGA TA'SIRI //ИКРО журнал. – 2025. – Т. 15. – №. 02. – С. 867-872.
10. Begmatova B. TRANSLATION IN AN AUDIOVISUAL CONTEXT: CULTURAL WORDS AND THEIR ADAPTATION //International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Т. 1. – №. 3. – С. 125-128.